

تحلیل راهبردهای سازمان‌ها و مراکز شیعه‌شناسی جمهوری اسلامی ایران

یعقوب توکلی*، روح‌الله شاکری زواردهی**، رضا ابروش***، محمد جواد طوسی****

چکیده

سازمان‌ها و مراکز شیعه‌شناسی داخلی، نقش مهمی در تبیین نظام اعتقادی شیعیان و انقلاب اسلامی ایران دارند. به همین دلیل تحلیل راهبردهای آنها در ارائه تصویر صحیح و مطلوب از نظام اعتقادات شیعیان و مبانی انقلاب اسلامی ایران در گستره جهانی، حائز اهمیت است. این پژوهش با هدف تبیین و تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی، درصدد است با روش تحلیل مضامین، آثار راه‌پردها (استراتژیست‌ها) و اسناد سازمانی این مراکز را مورد بررسی قرار دهد. از این‌رو، این سؤال مطرح می‌شود که راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی چیست؟ راهبردهای شناسایی شده شامل راهبردهای تنقیدی-تجدیدی، تنقیدی-تنقیحی و تنقیحی-ترویجی هستند. مراکزی که راهبرد تنقیحی-ترویجی را دنبال می‌کنند بسیار منسجم‌تر و هدفمندتر از دیگر مراکزند و نقش بسیار مهمی در ارائه تصویر صحیح از نظام اعتقادات شیعیان و مبانی خط‌مشی‌گذاری جمهوری اسلامی ایران ایفا می‌کنند.

واژه‌های کلیدی: راهبرد، مراکز شیعه‌شناسی، تنقیدی، تنقیحی، ترویجی.

* استادیار گروه مدرسی انقلاب اسلامی دانشگاه معارف اسلامی، Email: yaghubtavakoli@yahoo.com

** دانشیار گروه شیعه‌شناسی پردیس فارابی دانشگاه تهران، Email: shakeri@maaref.ac.ir

*** استادیار گروه مدیریت فرهنگی دانشگاه معارف اسلامی، Email: abravesh@maaref.ac.ir

**** دانش‌آموخته دکتری مدرسی انقلاب اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی (نویسنده مسئول)، Email: jtoussi@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۱۶

مقدمه

مراکز شیعه‌شناسی به عنوان یک سازمان مذهبی در پیشبرد اهداف تشییع، نقش مهمی دارند. اگرچه در گذشته فعالیت‌های انجام شده عمدتاً توسط افراد انجام می‌گرفته است، اما هرچه به دنیای مدرن نزدیک می‌شویم، فعالیت‌های شیعه‌شناسان و افراد فعال در این حوزه بیشتر رنگ و بوی سازمانی به خود می‌گیرد. در این بین راهبردهای آنها نقش مهمی در نوع‌شناسی‌شان ایفا می‌کند.

بیان مسئله

در جهانی که سازمان‌ها و مراکز رسمی بازیگران اصلی کنش‌های مذهبی محسوب می‌شوند، نمی‌توان نقش آنها را در پیشبرد اهداف جوامع مذهبی نادیده انگاشت. در واقع سازمان‌های مذهبی نقش مهمی در شکل‌گیری عقاید دارند (Levy and Razin, 2010, p2). مراکز شیعه‌شناسی به عنوان یک سازمان مذهبی، پس از انقلاب اسلامی از اهمیت و جایگاه مهمی برخوردار شدند؛ زیرا نقش مهمی برای به تصویر کشیدن نظام اعتقادی شیعیان ایفا می‌کنند. در این بین مراکز شیعه‌شناسی داخلی علاوه بر تبیین نظام اعتقادی شیعیان، نقش مهمی در تبیین مبانی فکری انقلاب اسلامی دارند. این مراکز جهت‌گیری‌های راهبردی مختلفی دارند که بازشناسی و تبیین آن دارای اهمیت است. آنچه به عنوان مسئله در این پژوهش مورد توجه است، بررسی و تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی است. با تحلیل راهبردهای این مراکز می‌توان آنها را نوع‌شناسی کرد و زمینه حمایت از راهبردهای مطلوب و هم‌افق آنها با نظام اعتقادات شیعیان و انقلاب اسلامی را فراهم کرد. در واقع با تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی می‌توان فهمید که هر یک از مراکز شیعه‌شناسی چه تصویری از نظام عقاید شیعه ترسیم می‌نمایند. از این‌رو این سؤال مطرح می‌شود که مراکز شیعه‌شناسی داخلی چه راهبردهایی دارند؟ هدف این پژوهش تبیین انواع مراکز شیعه‌شناسی بر اساس راهبردهای آنها و تشخیص و حمایت مراکز هم‌افق با اهداف و خط‌مشی‌های کلان نظام جمهوری اسلامی ایران است.

مبانی نظری پژوهش

مفهوم‌شناسی

راهبرد

راهبرد به مثابه یک چهارچوب است که ماهیت و جهت یک سازمان را تعیین می‌کند. به همین دلیل آن را الگویی از اهداف، سیاست‌ها، برنامه‌ها، اقدامات، تصمیم‌گیری‌ها یا تخصیص منابع تعریف می‌کنند که بیانگر ماهیت سازمان و فعالیت‌هایی است که انجام می‌دهد (Nickols, 2015, p3). منظور از راهبرد در این پژوهش جهت‌گیری‌های سازمان است که متضمن اهداف، برنامه‌ها و سیاست‌های سازمان می‌باشد.

متخصصان راهبرد

متخصصان راهبرد^۱ افرادی هستند که مسئول موفقیت یا شکست سازمان هستند. آنها ممکن است عناوین مختلفی در سازمان داشته باشند. متخصصان راهبرد، ممکن است در قالب رهبر، رئیس، مدیرعامل، مالک یا کارآفرین در سازمان‌ها حضور یابند (فهم‌نیا و دیلمقانی، ۱۳۹۴: ۲۱۹). مینتزبرگ^۲ از نخستین کسانی بود که اهمیت متخصصان راهبرد را تشخیص داد. ویتینگتون^۳ نیز جایگاه متخصصان راهبرد را در توسعه استراتژی به رسمیت شناخت (Bowen and Bowen, 2019, 1745p).

مرکز شیعه‌شناسی

به جایی که در آن فعالیتی تمرکز یافته باشد مرکز اطلاق می‌شود. جایی که چیزی در آن به وفور یافت شود یا محل فرماندهی و انجام کارهای اداری یا استاد باشد مرکز می‌گویند (انوری، ۱۳۸۱، ج ۷: ۶۹۰۰). آنچه از مرکز در این پژوهش مورد توجه است، مجموعه‌ای است که موقعیت محوری دارد و تمام فعالیت‌ها در آن متمرکز است؛ به طوری که منشأ بروز

-
1. Strategists
  2. Mintzberg
  3. Whittington

بسیاری از اقدامات اساسی می‌باشد. بنابراین مرکز شیعه‌شناسی، شامل سازمان‌هایی است که نقش مهم و کلیدی در فعالیت‌های شیعه‌شناسی دارند و تمام فعالیت‌هایی که در این حوزه انجام می‌شود مبتنی بر برنامه‌ها و تصمیم‌هایی است که در این مراکز شیعه‌شناسی گرفته می‌شود و منشأ بروز بسیاری از اقدامات اساسی در زمینه اندیشه‌های شیعی هستند.

نقش سرمایه‌های انسانی در راهبردهای سازمان

سرمایه‌های انسانی^۱ به طور فزاینده نقش اصلی در موفقیت سازمان ایفا می‌کنند. این موضوع باعث شد سازمان‌های مدرن، به نقش سرمایه انسانی در راهبردهای سازمانی اهتمام ویژه داشته باشند. به همین دلیل سازمان‌ها باید سیاست‌هایی را در نظر بگیرند که بتوانند عملکرد سازمان را با سرمایه‌های انسانی پشتیبانی کنند (Thuda, 2019: 240). راهبردها که هدایتگر اهداف، برنامه‌ها و سیاست‌های سازمان هستند، نیز باید توسط سرمایه‌های انسانی حمایت شوند. رهبران راهبردی (استراتژیک) بر این نکته واقفند که سرمایه‌های انسانی سازمان به عنوان یک منبع حیاتی تلقی می‌شوند و سازمان‌ها به وسیله آنها شایستگی‌ها و توانمندی‌های اساسی و محوری را برای خود ایجاد می‌کنند (Faraz Mubarak, 2019, p32). بنابراین به منظور تحلیل راهبردهای سازمان نمی‌توان نقش سرمایه‌های انسانی را نادیده گرفت. امروزه تحلیلگران سازمان به منظور تحلیل راهبردها نمی‌توانند از کنار سرمایه‌های انسانی به سادگی عبور نمایند. آنها به خوبی بر این نکته واقفند که رمز موفقیت راهبردهای سازمان را باید در شریک راهبردی سازمان که همان سرمایه‌های انسانی هستند جستجو کنند. در این پژوهش، به منظور تحلیل راهبردهای سازمان و مراکز شیعه‌شناسی نمی‌توان نقش شیعه‌شناسان و دانشوران فعال در این عرصه و مراکز را نادیده گرفت، بلکه با دقت و بررسی در آثار و جهت‌گیری‌های آنها می‌توان درک مناسبی از راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی به دست آورد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی و اکتشافی است. اطلاعات مورد نیاز آن به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد مراکز شیعه‌شناسی و صاحب‌نظران این حوزه گردآوری شده

1. Human Capital

است. با توجه به اینکه روایی داده‌های گردآوری شده در پژوهش‌های کیفی در گرو صحت داده‌ها و اطلاعات به دست آمده است (Maxwell, 1992: 282) در این پژوهش داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز از منابع و آثار صاحب‌نظران شیعه‌شناسی و گزارش‌ها و اسناد سازمانی این مراکز گردآوری شد. مراجعه به آثار مکتوب شیعه‌شناسان و اسناد سازمانی مراکز شیعه‌شناسی، روایی اطلاعات مورد نیاز پژوهش را تأیید می‌کند. برای ارزیابی پایایی، مضامینی که برخی از خبرگان ایجاد کرده‌اند، مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفت.

به منظور تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی، اطلاعات گردآوری شده با روش تحلیل مضامین مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است که قابلیت ارائه یک گزارش غنی، دقیق و در عین حال پیچیده از داده‌ها را دارد (Braun & Clarke, 2006: 81). این روش به بافت داده‌ها و نکات ظریف آنها اهمیت بسزایی می‌دهد (Namey et al, 2007: 138) به همین دلیل برای بررسی و تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای تحلیل مضامین اطلاعات و اسناد سازمانی مراکز شیعه‌شناسی، از تکنیک شبکه مضامین استفاده می‌شود. در این روش مضامین در یک فرایند سه مرحله‌ای از داده‌ها استخراج می‌شوند. در مرحله نخست «مضامین پایه^۱» از اطلاعات گردآوری شده استخراج می‌شوند. سپس از مضامین پایه یک مضمون کلی و انتزاعی‌تر استخراج می‌شود که به «مضامین سازمان‌دهنده^۲» مشهورند. در نهایت، مضامین سازمان‌دهنده در استعاره‌های عمده و مهم به صورت یکپارچه خلاصه می‌شوند که به آنها «مضامین فراگیر^۳» گفته می‌شود (Attride stirling, 2001: 388). در این پژوهش با انجام سه مرحله فوق، اطلاعات و آثار مراکز شیعه‌شناسی، تحلیل و بررسی می‌شوند. جدول (۱) نمونه‌ای از تحلیل مضامین در تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی را نشان می‌دهد.

-
1. Basic Themes
  2. Organizing Themes
  3. Global Themes

جدول ۱. تحلیل مضامین راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	ردیف
۱) راهبردهای تنقیدی-تجدیدی	نگاه انتقادی	داشتن نگاه انتقادی به برخی از آثار شیعه	۱
		زیر سؤال بردن برخی از عقاید شیعی	۲
	نگاه تجدیدی	بروز تجددگرایی در آثار	۳
		جرح و تعدیل در اندیشه‌های شیعی	۴
	توجه مفاهیم دینی	تطبیق احکام اسلامی با دانش‌های جدید	۵
		تفہیم فقه اسلامی بر پایه مقصدنگری	۶
	تشکیک در مبانی	تضعیف علمای کبار حدیثی و روایتی	۷
		تردید در برداشت‌های فقهی از آیات قرآن	۸
۲) راهبردهای تنقیدی-تنقیحی	نقد اندیشه و روش	نقد اصولی باورهای متداول زمانه	۹
		اصلاح روش تحقیقاتی و اجتهادی در حوزه‌های علمیه	۱۰
	رویکرد تسامح‌گرایانه	مجزی بودن اجتهاد و تقلید اهل سنت	۱۱
		عدم وجود نگاه مقدس‌آمیز به میراث اسلامی	۱۲
	التقاط	روشنفکری دینی	۱۳
		مدد گرفتن از علوم تجربی برای تأیید دین	۱۴
۳) راهبردهای تنقیحی-تزییحی	نقد منصفانه	پیراسته‌سازی و منقح کردن منابع	۱۵
		زدودن تفکرات نادرست از چهره دین	۱۶
	تبیین اندیشه	تربیت نیروی علمی برای تبیین اندیشه‌های شیعی	۱۷
		تبیین اندیشه‌های حکومتی اسلام	۱۸
	تبلیغ و ترویج اندیشه	ایجاد شبکه‌های ماهواره‌ای	۱۹
		تأسیس مراکز دینی	۲۰
		انتشار مجله و افزایش حجم مطبوعات دینی	۲۱
	رویکرد تعامل‌گرایانه	ارتباط با مراکز و مؤسسات علمی فرهنگی جهان	۲۲
		جلسات علمی فرهنگی با اندیشمندان جهان	۲۳

(منبع: یافته‌های پژوهش)

تحلیل یافته‌های پژوهش

پس از تحلیل مضامین آثار و اسناد سازمانی مراکز شیعه‌شناسی داخل کشور، راهبردهای به دست آمده شامل سه دسته راهبرد کلان و فراگیر هستند که هر یک از آنها بیانگر جهت‌گیری‌های علمی و فرهنگی مراکز شیعه‌شناسی داخل کشور می‌باشد.

راهبردهای تنقیدی-تجدیدی

یکی از راهبردهای مطرح در مراکز شیعه‌شناسی راهبرد تنقیدی-تجدیدی است. در این راهبرد، تفکرات و عقاید شیعه چنان مورد نقد واقع می‌شوند که در نهایت چیزی از اصل آن باقی نمی‌ماند و در بعضی موارد، خروجی آن به اسلام مخالفان نزدیک می‌شود و با قرائتی وهابی یا حدافل با فرقه‌های اهل سنت منطبق می‌شود. راهبردهای این مراکز، تشیع را تا مرزهای هم‌صدایی با جریان‌های مخالف به پیش می‌برد. مراکزی که دارای چنین راهبردی هستند، معتقدند در اسلام، خرافات فراوانی نفوذ پیدا کرده که علت این امر، سهل‌انگاری و بی‌دقتی در نقل حدیث و روایت است. به طوری که بدون توجه به اعتبار و درستی آنها، به عنوان سنت وارد مفاهیم و معارف اسلامی شده است. این مراکز تنها راهکار را پناه بردن به قرآن دانسته و دوری از قرآن و فهم نادرست دین و آموزه‌های قرآنی را سبب انحطاط و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی برمی‌شمارند. بنابراین، بازیابی دوباره عزت مسلمانان را منوط به همان جایی می‌داند که عزت از آنجا آغاز شده بود و آن صدر اسلام، و عصر نبوی است که مسلمانان با فهم درست وحی و عمل درست و خالصانه بر اساس پیام قرآن و توجه به جامعیت اسلام و قرآن به آن دست یافته بودند. سخن معروف پیامبر ﷺ «فَإِذَا التَّبَسَّتْ عَلَيْكُمْ الْفِتْنُ كَقَطْعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ فَعَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ» (کلینی، بی‌تا، ج ۲: ۵۹۸) مبنای محوری در راهبردهای این مراکز است.

راهبردهای تنقیدی-تجدیدی در این پژوهش به عنوان یک مضمون فراگیر از مضامین سازمان‌دهنده «نگاه انتقادی»، «نگاه تجدیدی»، «توجیه مفاهیم دینی» و «تشکیک در مبانی» شکل گرفته است.

راهبردهای این مراکز در رویکرد انتقادی، عقاید شیعیان را تا به آنجا مورد نقد قرار

می‌دهند که چاره‌ای نمی‌بینند جز آنکه نظریه امامت شیعی را به مقدار زیادی کنار بگذارند و درباره اولوالامر بگویند که علما می‌باید صفات اولوالامر را برای مردم بیان کنند و مردم خود، مصداق آن را انتخاب نمایند. چنانچه در برخی از آثار نویسندگان منتسب به این مراکز بیان می‌شود: «اسلام ملک الملوک ندارد، اسلام مجری احکام لازم دارد» (جعفریان، ۱۳۹۲: ۱۳۲). این مراکز در رویکردهای انتقادی با نوشتن کتاب «شیعی‌گری» در نقد تشیع، سخت به شعائر تشیع به عنوان خرافه حمله کرده و حتی با نگارش کتاب «در پیرامون اسلام» قبل از کتاب شیعی‌گری، بر این باورند که در زمان ما، دیگر چیزی از اسلام نمانده است.^۱ در این باره کتابی با عنوان «اسرار هزار ساله» با هدف ایجاد شک در عقاید شیعیان منتشر می‌شود که امام خمینی علیه السلام در پاسخ به مطالب آن و همچنین دیگر شبهات، کتاب «کشف اسرار» را می‌نگارند (لک زایی، ۱۳۸۳: ۱۲۸).

مراکز شیعه‌شناسی که راهبرد تنقیدی-تجدیدی را محور فعالیت‌های خود قرار می‌دهند، دارای یک نگاه تجدیدی به آموزه‌ها و مفاهیم شیعی هستند. این مراکز از طریق جرح و تعدیل در اندیشه‌های شیعی و تجددگرایی در آثارشان تلاش می‌کنند تا انحطاط و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی را جبران نمایند. به عنوان مثال حیدر علی قلمداران در نقد گرایش‌های غلوآمیز کتاب «راه نجات از شر غلات» را نوشت. یا با نوشتن کتاب «زیارت و زیارت‌نامه»، عقاید رایج وهابیان درباره زیارت را بیان کرده و کوشید تا با استفاده از متون مختلف، ادله‌ای بر آن ارائه دهد. وی در باب اقتصاد اسلامی، بر خلاف نظر مشهور در بین شیعیان، به رد خمس در آثارش، دامن زده و کتاب «شاهراه اتحاد» را در بررسی نصوص امامت می‌نویسد و در آن تلاش می‌کند تا معنای مولی را در حدیث غدیر از «اولای در تصرف» خارج سازد (قلمداران، بی‌تا: ۸۶-۸۷). در واقع این مراکز با تأکید بر رویکرد انتقادی، خواستار بازگشت به قرآن هستند؛ ولی نه آن‌گونه که عترت و اهل بیت علیهم السلام بر اساس مفاد حدیث ثقلین، هم‌تراز قرآن تلقی شوند. از این رو، این مراکز توأم با انتقاد، رویکردی تجددگرا نیز دارند.

۱. ر.ک. سید احمد کسروی، در پیرامون اسلام، بی‌تا، ۱۳۲۳.

یکی دیگر از مضامین سازمان‌دهنده در شکل‌گیری راهبردهای تنقیدی-تجدیدی مراکز شیعه‌شناسی «توجیه مفاهیم دینی» است. در این راهبرد مراکز شیعه‌شناسی با ارائه تأویل جدید از اسلام و طرح ادعای مهدویت و مهدی‌تلاش می‌کنند تا هر مسلمان هدایت شده‌ای را هادی تلقی نمایند. سپس تمام مسلمانان حقیقی را که هادی هستند مهدی موعود لحاظ می‌کنند. به‌همین واسطه، عنوان مهدی و مهدی‌راستی را یکی دانسته و مهدی موعود کسی است که در آخرالزمان نقش هدایتگری راستین از دیگران ایفا کند (بایگانی دادسرای ویژه روحانیت، ۱۳۶۸: ۱-۶).

«تشکیک در مبانی» یکی از مضامین سازمان‌دهنده راهبرد تنقیدی-تجدیدی برخی از مراکز شیعه‌شناسی است. این مراکز با تضعیف علمای بزرگ علم حدیث و تردید در برداشت‌های فقهی از آیات قرآن، بسیاری از عقاید شیعی را انکار نمودند. شفاعت در اندیشه این مراکز شریک کردن معصومین علیهم‌السلام در توحید ذاتی خدا قلمداد می‌شود (غلامی، بی‌تا: ۶۳-۶۴). برخی از صاحب‌نظران این مراکز، به صورت رسمی در عقاید شیعه در خصوص امامت شبهه ایجاد کرده و با طرح این نظریه که ولایت ائمه علیهم‌السلام تکوینی نیست بلکه صرفاً تشریعی است تشکیک در مبانی شیعه ایجاد کردند (آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، بی‌تا: ۳۵ و ۳۶).

راهبردهای تنقیدی-تجدیدی مراکز شیعه‌شناسی در بحث احکام دینی، استناد شیعیان صرفاً به مکتب معارفی و روایی و فقهی اهل بیت علیهم‌السلام را ناکافی دانسته و به همین دلیل رجوع به کتاب‌های اهل سنت به خصوص صحیحین را لازم می‌دانند، ولی مثل اهل سنت اعتقادی به صحت تمامی روایت‌ها و احادیث صحاح سته ندارند. در راهبردهای این مراکز، امامت منصوص جایی در اعتقادات دینی ندارد و صرفاً اهل بیت را که مطابق تعریفی که اهل سنت به آن اعتقاد دارند می‌پذیرند (غلامی، بی‌تا: ۶۳-۶۴).

راهبردهای تنقیدی-تنقیحی

راهبرد دیگری که توسط برخی از مراکز شیعه‌شناسی مورد توجه قرار گرفته است، راهبرد تنقیدی-تنقیحی است. مراکزی که این راهبرد را برگزیدند نسبت به وضعیت جاری و پایگاه

اجتماعی شیعه و بسیاری از خلل‌ها و خدشه‌هایی که در متون باقی مانده، وارد شده و نسبت به ناراستی و انحرافی که با رخداد آن، شیعیان از وصول به جایگاه مطلوب دور مانده‌اند، منتقدانه برخورد می‌کنند. اما راهبردهای این مراکز محدود به نقد نبوده، به مثابه اینکه «یکی بر سر شاخ و بن می‌برید»، نیست. به عبارت دیگر راهبردهای تنقیدی-تنقیحی این مراکز شیعه‌شناسی صرفاً درصدد نقد و نمایاندن ناستواری‌ها و تخریب مبانی و اندیشه‌ها نیست. بلکه ضمن توجه و احترام به اقدامات پیشینیان، در کنار نقد مبانی و اندیشه‌ها به ویراست، پالایش و تنقیح شاخ و برگ‌های زاید که وجود آنها، پدیدآورنده کاستی‌ها و ناراستی‌ها بوده‌است، همت می‌گمارند. مراکز شیعه‌شناسی در این راهبرد، در کنار نقد، به پیراسته‌سازی توجه جدی دارند. این پیراسته‌سازی می‌تواند هم معطوف به متون و هم مربوط به عقاید و انگاره‌ها باشد.

راهبردهای تنقیدی-تنقیحی در این پژوهش به عنوان یک مضمون فراگیر از مضامین سازمان‌دهنده «نقد اندیشه و روش»، «رویکرد تسامح‌گرایانه» و «التقاط» شکل گرفته است. این مراکز از طریق نقد اندیشه و روش به دنبال بازگشت به قرآن و دستیابی به تفسیری نو و متناسب با زمان هستند و اسلام انقلابی و اجتماعی را جایگزین اسلام متحجر برمی‌شمارند (خسروپناه، ۱۳۸۸: ۲۱۳). نقد اندیشه و روش در راهبردهای این مراکز ملتزم به این باور است که روشنفکر باید به ایجاد یک پروتستان‌تیسیم اسلامی بپردازد تا بتواند فورانی از اندیشه و حرکت تازه به جامعه ببخشد (شریعتی، بی‌تا، ج ۲۰: ۲۹۴). این مراکز بر مبنای عقل مدرن به بازخوانی آموزه‌های دینی می‌پرداختند، در درون سنت می‌اندیشند و به نقد اصولی باورهای متداول زمانه می‌پرداختند (فراتی، ۱۳۹۳: ۴۲۶). برخی از چهره‌های شاخص در این مراکز بر این باورند که باید روش تحقیقاتی و اجتهادی در حوزه‌های علمیه اصلاح شود تا از رهگذر آن، تفکر سنتی حوزه اصلاح گردد. به همین دلیل در انتقادهای خود به روش اهمیت زیادی داده و روشی خاص که منطبق با روش‌شناسی‌های جدید باشد در پژوهش‌های خود به کار می‌برند (همان، ۴۲۵).

مراکز شیعه‌شناسی که راهبرد تنقیدی-تنقیحی را دنبال می‌کنند، اهتمام ویژه‌ای به پیراسته‌سازی اندیشه‌ها و مبانی شیعی دارند. به همین دلیل در بسیاری از موارد به رویکرد

تسامح‌گرایانه روی آوردند. این مراکز در رویکرد تسامح‌گرایانه، نگاهی مقدس‌آمیز به میراث اسلامی ندارند و نسبت به آموزه‌ها و تعالیم اسلام نگاه اسطوره‌ای را نفی می‌کنند؛ جز قرآن که برای آنها آشکارا مقدس و معیار است (همان، ۴۲۹). راهبردهای این مراکز توجه به مشترکات موجود میان فرقه‌های اسلامی را ضروری دانسته و اختلافات اعتقادی و فقهی آنان را نه نشانه‌ای از انحراف، بلکه نتیجه طبیعی اجتهاد و تفکر آزاد برمی‌شمارند. از این رو معتقدند که اجتهاد اهل سنت مجزی است (همان، ۴۴۲-۴۴۳).

این مراکز به منظور تنقیح و پیراسته‌سازی اندیشه و مبانی اسلامی رویکردی التقاطی به علوم و تعالیم اسلامی دارند. بنابراین، با مدد گرفتن از علوم تجربی برای تأیید و تفسیر تعالیم دینی و تشیع سعی دارند تا اندیشه‌های تشیع را اصلاح کنند. آنها دین را از دیدگاه تفکر علوم تحقیقی و تجربی مبتنی بر طبیعت مشهود تفسیر می‌نمایند (یزدی، ۱۳۷۳: ۱۱) (بازرگان، ۱۳۷۴: ۴۶-۶۱). رویکرد التقاطی این مراکز باعث شد تا کلیه احکام طهارت و نظافت اسلامی از دریچه تصفیه بیوشیمی و به استعانت قوانین فیزیک و شیمی و فرمول‌های ریاضی مطالعه و تبیین شود (بازرگان، ۱۳۵۰، ج ۱: ۷۸). همچنین توسل به علوم زمان را بهترین راه برای درک اصول دین و اثبات حقانیت آن برمی‌شمارند (صادقی، ۱۳۷۳: ۲۰۷-۲۱۶). به همین دلیل، این مراکز از حیث مبادی و روش و نتایج اعتقاد، به راهبردهای علوم تجربی و حسی که در دوران پس از نوزایی (رنسانس) در غرب پدید آمده‌اند، ملتزم‌اند. این گروه، بر این باورند که بشر در سیری که از آغاز تاریخ خود در مسیر منتهی به علوم امروزی طی کرده همان راهی را پیموده است که راه انبیا بوده و روز به روز به مقصد انبیا نزدیک می‌شود (همان: ۲۰۷-۲۱۶).

راهبردهای تنقیحی-ترویجی

راهبرد تنقیحی-ترویجی که امروزه در بسیاری از مراکز شیعه‌شناسی مورد توجه قرار گرفته است، مبتنی بر تفکر آن دسته از شیعه‌شناسانی است که با تلاش‌های علمی و فرهنگی در کنار ترویج اندیشه‌های تشیع، دغدغه بسط و گسترش جمعیت شیعه و در نتیجه بهبود وضعیت ایشان را دارند. این مراکز نه آنکه اساساً رد پای هیچ کاستی و کجی را در این مسیر

نینند و از نقد و نظر نسبت به وضع جاری، بی اطلاع باشند، بلکه اساساً آنان به جای انگشت نهادن بر زخم‌ها، در پی بهبودپذیری و مداوا کردن هستند. بنابراین، سرآغاز کارشان، به جای آنکه با عیب‌یابی و نقد همراه باشند، با ویراست، پاکیزه‌سازی و مداوی رنج‌ها و زخم‌ها، همراه است. در واقع این مراکز با برجسته‌سازی نظام اعتقادات شیعه و ارائه و ترویج آنها در قالب آثار مکتوب، فضاهاى مجازى، نشست‌ها و سمینارهای ترویجی، تلاش می‌کنند توأم با پیراسته‌سازی اندیشه‌های شیعی نسبت به نشر و ترویج آنها اقدامات قابل ملاحظه‌ای را نیز دنبال کنند. بسیاری از مراکز حوزوی که در قالب دانشگاه یا پژوهشگاه فعالیت می‌کنند، راهبرد آنها ناظر به راهبردهای تنقیحی-ترویجی است.

راهبردهای تنقیحی-ترویجی مراکز شیعه‌شناسی مورد مطالعه، از مضامین سازمان‌دهنده «نقد منصفانه»، «تبیین اندیشه»، «ترویج و تبلیغ اندیشه» و «رویکرد تعامل‌گرایانه» تشکیل شده است.

این مراکز شیعه‌شناسی در نقدها جانب انصاف را رعایت نموده و بر پیراسته‌سازی و اصلاح کردن منابع شیعی و زدودن تفکرات نادرست از چهره دین تأکید می‌نمایند. برخی از اقدامات انجام شده در خصوص نقد منصفانه را می‌توان فعالیت حاشیه‌نگاری بر برخی منابع و متون اسلامی توسط برخی از صاحب‌نظران فعال در این مراکز برشمرد (حسینی طهرانی، ۱۳۹۲: ۵۵-۵۷). آنها عوام‌زدگی روحانیت شیعه را نیز مورد نقد قرار داده و برای حل این مسئله تغییرات ساختاری در حوزه‌های علیمه را مطرح می‌کنند (مطهری، ۱۳۸۰، ج ۲۴: ۴۹۸). مجموعه این انتقادات که در ذیل مضمون سازمان‌دهنده «نقد منصفانه» قرار می‌گیرند، بیانگر جایگاه و اهمیت نقد در راهبردهای این دسته از مراکز شیعه‌شناسی است. اما مجموعه تلاش‌ها و اقداماتی که این مراکز درباره گسترش اندیشه‌های شیعی انجام می‌دهند و اصلاحاتی که در این خصوص ارائه می‌کنند، بازتاب انصاف در اقدامات و راهبردهای این قبیل از مراکز شیعه‌شناسی است. اصلاحاتی را که توسط این مراکز شیعه‌شناسی انجام می‌شود، می‌توان در فعالیت‌های تبیین، ترویج و تبلیغ اندیشه مشاهده نمود که در این پژوهش در قالب مضامین سازمان‌دهنده بروز و ظهور یافته‌اند.

این مراکز به منظور تبیین اندیشه‌های شیعی، به تربیت استاد و نیروی علمی مبادرت

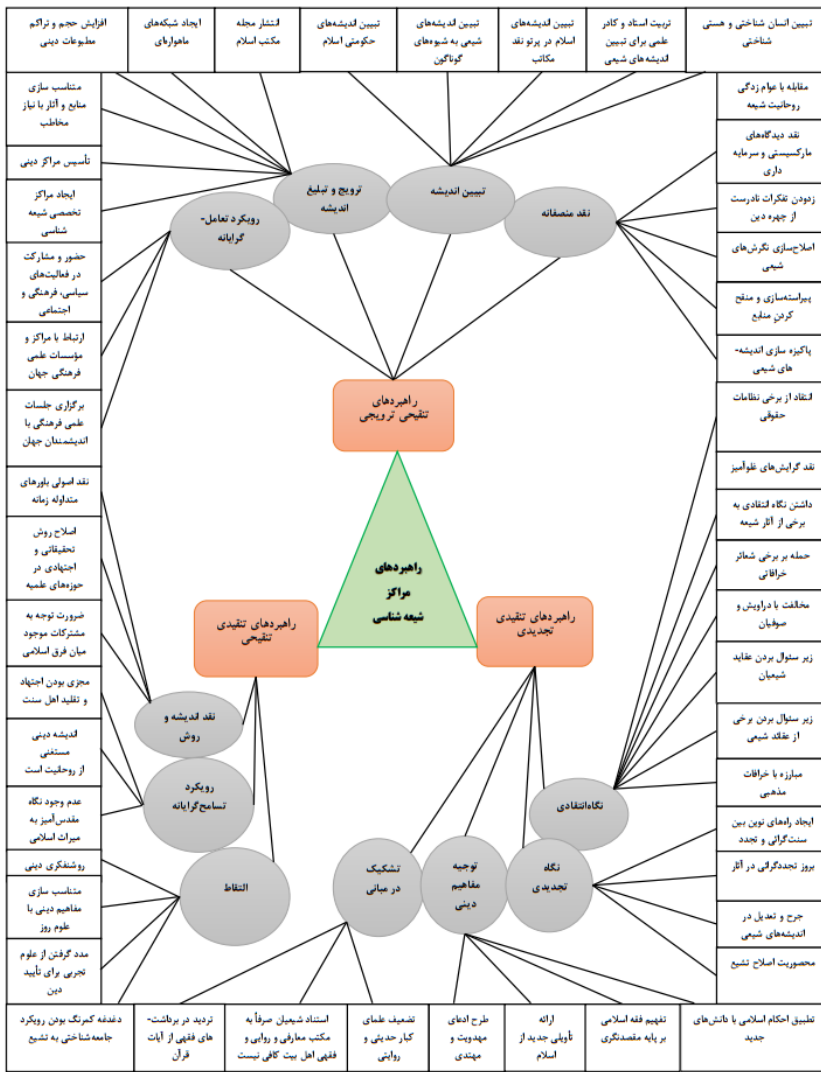
می‌کنند. در واقع این مراکز از طریق تربیت نیروی علمی متخصص در زمینه شیعه‌شناسی، بسترهای اصلاح، توسعه و ترویج اندیشه‌های شیعی و مسائل مرتبط با آن را دنبال می‌نمایند. مؤسسه شیعه‌شناسی که یکی از مراکز شیعه‌شناسی مهم محسوب می‌شود، راهبرد تنقیحی-ترویجی را در فعالیت‌های خود اتخاذ کرده است، این موضوع را به عنوان یکی از اهداف سازمانی خود برمی‌شمارد و درصدد است با تربیت هیأت علمی، نیروی علمی مناسب برای انجام پروژه‌های تحقیقاتی درباره مسائل شیعه را فراهم کند (<http://shistu.org/Pages/Details/goal>).

این مراکز شیعه‌شناسی اهتمام جدی به ترویج اندیشه‌های شیعی دارند. انتشار نشریه «مکتب اسلام» که توسط جمعی از فضلالی خوش‌فکر و روشن‌اندیش با حمایت آیت‌الله بروجردی منتشر می‌شد (<http://www.wikishia.net>) نمونه‌ای از فعالیت‌های ترویجی این مراکز است. افزون بر فعالیت‌های مرتبط با نشر آثار مکتوب، درصدد ایجاد مساجد و مراکز مختلف در برخی از کشورها نیز می‌باشند (<http://www.wikishia.net>). این مراکز شیعه‌شناسی با بهره‌مندی از ظرفیت فناوری‌های نوین ارتباطی، به تأسیس شبکه‌های ماهواره‌ای مختلف برای ترویج اندیشه‌های شیعی مبادرت کرده و از این طریق گستره مخاطبان خود را افزایش دادند. با بررسی‌های انجام شده در این پژوهش، برخی از مهم‌ترین مراکز شیعه‌شناسی که مبتنی بر راهبرد تنقیحی-ترویجی فعالیت می‌کنند، در اسناد بالادستی سازمانی خود توسعه فعالیت‌های مجازی در فضای سایبر («پایگاه‌های اینترنتی») را مورد توجه قرار داده و بخشی از فعالیت‌های خود را در این جهت قرار می‌دهند (<https://shiaudies.com/fa/43740>). آنها این نکته را به خوبی دریافته‌اند که لازمه حضور در فضای سایبری، نیازمند متناسب سازی منابع و آثارشان با نیاز مخاطبان مختلف بین‌المللی است. بنابراین، این مراکز با تحقیق، تصحیح و نشر آثار مرتبط با این حوزه، به زبان‌های بین‌المللی و رایج دنیا، سعی می‌کنند خدمات گسترده‌ای در این عرصه به جهان تشیع ارائه کنند.

از دیگر مضامین سازمان‌دهنده که موجب شکل‌گیری راهبردهای تنقیحی-ترویجی در برخی از مراکز شیعه‌شناسی در این پژوهش می‌شود، مضمون «رویکرد تعامل‌گرایانه» است.

رویکرد تعامل‌گرایانه به عنوان یک عامل زمینه‌ای، بسترهای توسعه و گسترش ترویج اندیشه‌های شیعی توسط مراکز شیعه‌شناسی را فراهم می‌کند. به همین دلیل فعالیت‌های عمده این مراکز شیعه‌شناسی بر این مضمون متمرکز است. به همین دلیل مراکز شیعه‌شناسی که راهبرد تنقیحی-ترویجی را مورد توجه قرار می‌دهند، مشارکت چشمگیری در فعالیت‌های علمی و فرهنگی دارند. از این رو، نسبت به اعزام مبلغ مذهبی و فعال فرهنگی مبادرت می‌نمایند. تأسیس مرکز اسلامی هامبورگ و اعزام نماینده و مبلغ به آنجا (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۹: ۷۲) و نیز اعزام نماینده و مبلغ به واشنگتن (حائری یزدی، ۱۳۸۱: ۳۹-۴۱)، عربستان (مجله حوزه، ۱۳۷۰: ۱۱۷) و دیگر کشورهای اسلامی برای نشر و تبلیغ معارف شیعی در اروپا، آمریکا و آسیا بوده است. در این بین ارتباط این مراکز شیعه‌شناسی با مراکز و مؤسسات علمی فرهنگی جهان و همچنین جمعیت‌ها و گروه‌های شیعی پراکنده در نقاط مختلف جهان نیز قابل توجه است. مؤسسه امام علی علیه السلام در نیویورک یکی از این مراکز است که در حوزه راهبردهای تنقیحی-ترویجی سعی دارد با جمعیت شیعیان مقیم در نیویورک ارتباط گرفته و از این طریق اهداف فرهنگی و علمی خود را دنبال کند. همچنین می‌توان به مرکز اسلامی انگلیس، مرکز اسلامی امام مهدی علیه السلام مهدیه ایرانیان تورنتو، مؤسسه اسلامی نیویورک، مسجد و مرکز اسلامی هامبورگ، مسجد امام علی علیه السلام در نروژ، مرکز اسلامی ولیعصر علیه السلام شهر تورنتو کانادا، بنیاد ایمان در آمریکا، مرکز اسلامی الفاطمیه آمریکا اشاره کرد (نشریه زائر، ۱۳۸۷: ۱). برگزاری جلسه‌های علمی-فرهنگی با اندیشمندان جهان و شیعه‌شناسان از دیگر اقدامات تعامل‌گرایانه است که این مراکز در ذیل راهبردهای تنقیحی-ترویجی دنبال می‌کنند.

پس از بررسی و تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی، سه دسته راهبرد، شناسایی شد که بیانگر جهت‌گیری‌های راهبردی این مراکز شیعه‌شناسی در داخل کشور است. این راهبردها را می‌توان راهبردهای اصلی و کلیدی این مراکز شیعه‌شناسی برشمرد که به عنوان وجه تمایز فعالیت‌های هر یک از مراکز نسبت به یکدیگر هستند. تصویر (۱) شبکه‌ای از مضامین را نشان می‌دهد که باعث شکل‌گیری راهبردهای سه‌گانه تنقیدی-تجدیدی، تنقیدی-تنقیحی و تنقیحی-ترویجی مراکز شیعه‌شناسی داخل کشور است.

نمودار ۱. شبکه مضامین راهبردهای مراکز شیعه

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخل کشور، راهبردهای آنها مورد شناسایی قرار گرفت. سپس، آنچه مورد توجه قرار گرفت راهبردهای کلان مراکز شیعه‌شناسی داخلی بود. البته پیش از این، پژوهشی با عنوان «متدولوژی پژوهش در عرصه شیعه‌شناسی مراکز علمی پژوهشی» متعلق به دانشگاه‌های فرانسه انجام شده که دانشگاه سوربون و

مدرسه علمی پژوهش‌های عالی در فرانسه را که قدمت دیرینه‌ای دارند، بررسی کرده است. پژوهش مذکور، روش‌های رایج تحقیق در حوزه علوم ادیان و مذاهب، خصوصاً در حوزه مذهب امامیه یا تشیع اثنی عشری و نیز شناخت روش‌شناسی و شیوه‌شناسی استادان و محققان آن مورد بررسی قرار گرفته است. اما آنچه در این پژوهش مورد توجه قرار گرفت، بررسی راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی و تحلیل راهبردهای کلان آن است. این نکته را نیز باید یادآور شد که شناسایی راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی کشور، بدون مطالعه شیعه‌شناسان و شیعه‌پژوهان و بررسی آثار آنان شدنی نیست و همسویی راهبردی شیعه‌پژوهان با مراکز شیعه‌شناسی را باید مورد ملاحظه قرار داد. از این رو، تحلیل راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی داخلی بدون توجه به آثار و اندیشه‌های شیعه‌شناسان به عنوان استراتژیست‌های فعال مراکز شیعه‌شناسی امکان‌پذیر نیست.

تحلیل راهبردهای کلان هر یک از این مراکز می‌تواند درک مناسبی از فعالیت‌های آنها ارائه کند. با بررسی‌های انجام شده و تحلیل مضامین اسناد سازمانی برخی از مراکز شیعه‌شناسی و آثار شیعه‌شناسان که به عنوان راه پرداز (استراتژیست) یا متخصصان راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی به شمار می‌روند، سه دسته راهبرد کلان برای این مراکز متصور است. اگرچه هر یک از راهبردهای سه‌گانه شناسایی شده در این پژوهش تمایزهای عمده‌ای دارند، اما اینگونه نیست که این راهبردها با هم بیگانه باشند، بلکه می‌توان نوعی رابطه تکمیلی را بین این سه دسته راهبرد بازشناسی کرد. راهبرد نخست که موسوم به راهبرد تنقیدی-تجدیدی است، به نوعی در دام هم‌صدایی با جریان‌های مخالف گرفتار آمده و همین موضوع باعث کم‌فروغ شدن آن در عرصه رقابت با سایر مراکز شیعه‌شناسی داخلی شده است. مراکزی که از راهبرد تنقیدی-تجدیدی پیروی می‌کنند به دلیل گرایش به جریان‌های مخالف شیعه، مورد بی‌توجهی و بی‌مهری جوامع شیعی قرار گرفته و همین موضوع تأثیر عمده‌ای در افول این مراکز و فعالیت و اندیشه‌های آنها دارد. امروزه مراکز شیعه‌شناسی که به طور آشکار در ذیل راهبرد تنقیدی-تجدیدی فعالیت کنند مشاهده نمی‌شود. اگر هم اقداماتی در خصوص این راهبرد انجام می‌شود، به صورت پنهان و در پوشش برخی از مراکز یا به صورت انفرادی توسط افراد معدود رخ می‌دهد.

شیعه‌شناسان و مراکز شیعه‌شناسی دیگری به منظور رفع نواقص راهبردهای دسته اول، در صدد ارائه راهبردهای دیگری برآمدند. این مراکز، راهبردهای تنقیدی-تنقیحی را برگزیدند. وجه اشتراک این راهبرد با راهبردهای دسته اول، در رویکرد نقادانه آن به برخی از مسائل و موضوعات این حوزه است. اما وجه افتراق آن در رویکرد پالایشی و پیراسته‌سازی نادرستی‌ها و انحرافات موجود در جوامع و اندیشه‌های شیعی برای وصول به جایگاه مطلوب است. ناگفته نماند که صاحبان این راهبرد، برای چنین تنقیحی در حوزه دین، از توانایی شایسته برخوردار نبوده‌اند و حتی برخی از آنان برای پاسخ به مشکلات، از دیدگاه تفکر علوم تحقیقی و تجربی مبتنی بر طبیعت به دین می‌نگریستند. ولی در نهایت آنچه از این راهبرد حاصل می‌شود تأویل و تفسیر آموزه‌های دینی به نفع دستاوردهای علمی بود که در نهایت به التقاط منتهی شد. البته باید به این نکته اشاره کرد که این راهبرد، در میانه راهبرد اول و راهبرد سوم قرار دارد و به نوعی می‌توان از آن به راهبرد مرحله گذار یاد کرد که برخی از ویژگی‌های راهبرد اول همچون نقد تند و تیز را با خود به همراه دارد. گفتنی است که صاحبان این راهبرد نیز در فضای فعلی کشور اقبال چندانی ندارند؛ ولی در برخی از محافل علمی پیروان این راهبرد به برخی از مباحث دامن می‌زنند و در قالب برخی از مراکز کهنه و جریان‌های سیاسی که امروزه در حاشیه هستند اقدامات محدودی دارند.

در راهبرد تنقیحی-ترویجی نیز، نقد به شکل ضمنی پی گرفته می‌شود؛ چرا که آنان نیز به دنبال ویراست و بازتولید آراسته و به دور از کاستی و ناراستی نظام اعتقادی شیعی هستند. به همین دلیل رویکرد نقدآلودشان، پیش‌نیاز تفکر تنقیحی است. نکته و نقطه برجسته این مراکز آن است که فقط به دنبال ترسیم اندیشه نیستند، بلکه ردپای بازتولید تمدن را می‌توان در افکارشان رصد و ردیابی کرد. خدمات اجتماعی و فرهنگی این مراکز، دغدغه آنان را به خوبی بازتاب می‌دهد. این راهبرد، در بین سایر راهبردهای مراکز شیعه‌شناسی، از مزیت نسبی برخوردار است و توانسته در سطح بین‌الملل بازتاب خوبی از نظام اعتقادی شیعیان و مبانی انقلاب اسلامی را منعکس کند.

پیشنهادات پژوهش

۱. پیشنهاد می‌شود با انجام مطالعه میدانی، میزان تأثیرگذاری راهبردهای تنقیحی-ترویجی را در تصویرسازی از نظام اعتقادات شیعی مورد بررسی قرار داد.
۲. پیشنهاد می‌شود در ذیل راهبردهای تنقیحی-ترویجی مراکز شیعه‌شناسی سیاست‌های آن مورد تبیین و بررسی قرار گیرند.

منابع

- آثار و تألیفات آیت‌الله بروجردی (۱۳۷۰ ش). مجله حوزه، فروردین و اردیبهشت، شماره ۴۳ و ۴۴. آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی (بی تا)، پرونده سیدابوالفضل برقی، کد ۱۰۱۳۸، ص ۳۵ و ۳۶.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن، تهران، نشر سخن.
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۴). «آخرت و خدا، هدف بعثت انبیاء»، مجله کیان، شماره ۲۸.
- بازرگان، مهدی (۱۳۵۰). مدافعات در دادگاه غیرصالح تجدیدنظر نظامی، تهران، بی تا.
- بایگانی دادسرای ویژه روحانیت (بی تا). پرونده سیدصادق تقوی ۶۸ / و / ۳/۷۸۹، برگه بازجویی وزارت اطلاعات از وی، جلسه اول در ۱۳۶۸/۳/۲۳، صفحه ۱ تا ۶.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۲). جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران (از روی کار آمدن محمدرضا شاه تا پیروزی انقلاب اسلامی) سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷، تهران، نشر علم.
- حائری یزدی، مهدی (۱۳۸۱). خاطرات دکتر مهدی حائری یزدی، نشر نادر.
- حسینی طهرانی، محمدحسین (۱۳۹۲). مهر تابان، قم، ناشر علامه طباطبایی.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی دین‌پژوهی معاصر، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- خلاصه‌ای از مراکز اسلامی ایرانی در خارج از کشور (۱۳۸۷). نشریه زائر، ویژه نامه حجاج ایرانی مقیم خارج از کشور هنگامه وصال (حوزه نمایندگی ولی فقیه در حج و زیارت).
- شریعتی، علی (بی تا). مجموعه آثار، ج ۲۰.
- صادقی، اصغر (۱۳۷۳). «به یاد شادروان مهندس بازرگان»، مجله تحقیقات اسلامی، سال ۹، ش ۱ و ۲، ص ۲۰۷ تا ۲۱۶.
- غلامی، فتاح (بی تا). جریان‌های تجدیدنظر طلب شیعی (جزوه منتشر نشده) مصاحبه با سید

- مصطفی طباطبایی، جلسه سوم، ۱۳۸۵/۴/۲۹.
- فراتی، عبدالوهاب (۱۳۹۳). روحانیت و تجدد، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- فهیم‌نیا، فاطمه و میترا دیلمقانی (۱۳۹۴). فرهنگ راهبرد، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- قلمداران، حیدر علی (بی‌تا). شاه راه اتحاد، بی‌نا، (نسخه تایپی با نشر مخفیانه).
- کسروی، سید احمد (۱۳۲۳). در پیرامون اسلام، بی‌نا.
- کلینی، محمد بن یعقوب (بی‌تا). الاصول من الکافی، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه صدوق.
- لک زابی، نجف (۱۳۸۳). سیر تطور تفکر سیاسی امام خمینی علیه السلام، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- مطهری، مرتضی (بی‌تا). مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۲۴، انتشارات صدرا.
- واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۷۹). زندگی آیت الله بروجردی، تهران، نشر مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
- یزدی، ابراهیم (۱۳۷۳). «مهندس بازرگان: نیم قرن تلاش در عرصه سیاست و اندیشه دینی»، مجله کیان، شماره ۲۳، ص ۲-۱۱.
- Attride stirling, J, (2001) Thematic networks: an analytic tool for qualitative research, *Qualitative Research*, Vol 1, Issue 3, pp385-405.
- Braun, V and Clarke, V (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp..77-101.
- Thuda. Audy, Sari. Junita, Maharani. Anita, (2019), Employees Perception of Human Capital Practices, Employee's Productivity, and Company Performance, *Integrated Journal of Business and Economics*, Vol 3, No 3. pp240-250.
- Faraz Mubarak. Muhammad, Wan Yusoff. Wan Fauziah, (2019), Impact Of Strategic Leadership On Strategy Implementation, *British Journal of Management and Marketing Studies*, Vol 2, Issue 1, pp 32-43.
- Maxwell. J, (1992), Understanding and validity in qualitative research, *Harvard Education review*. Vol 62. No3.pp279-300.

Namey. E, Guest. G, Thairu. L, Johnson. L,(2007) Data Reduction Techniques for Large Qualitative Data Sets, Handbook for Team-based Qualitative Research, Publisher: AltaMira Press,pp 162-137.

Nickols. Fred, (2015), Strategy, Strategic Management, Strategic Planning, Strategic Thinking, on the World Wide Web: <https://www.researchgate.net/publication/242698739>.

Bowen. Gordon, Bowen. Deidre, Strategist: Role and Attributes, Encyclopedia of Strategic Leadership and Management, Timely Knowledge, pp1745-1757. on the World Wide Web:https://www.researchgate.net/publication/312011648_Strategist.

Levy. Gilat , Razin. Ronny,(2010), Religious Organizations, On the World WideWeb:https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1621533

<http://shistu.org/Pages/details/goal>

<https://shiastudies.com>

<http://www.wikishia.net>